

A hálózat csapdájában

Takács Tibor: *Besúgók a besúgásról: ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból.* Budapest, L'Harmattan, 2013.

Egy informatikai alaptézis szerint a számítógépek kapcsolatát biztosító hálózat több szinten (rétegen) értelmezhető. Az eszközök közti adatkommunikációt különböző szabványok, úgynevezett „protokollok” határozzák meg, melynek következtében nemcsak a legdurvább (fizikai) felület kerülhet előtérbe, hanem a finomabb összefüggésekre is fény derülhet. További evidencia, hogy két eszköz között nem mindig a legrövidebb, leglogikusabb(nak tűnő) út a leoptimálisabb, hanem megkülönböztethetünk különféle (csillag-, gyűrű-, fa- stb.) „topológiákat”, kapcsolódási szabályokat. Bár látszólag elég messzire esik mindez a nyelv és a társadalom összetett kapcsolatának feltérképezését több korszak bevonásával megcélzó *Hogyan beszéltek?* sorozattól és úgy általában a társadalomtudományoktól, a látszat – mint oly sokszor – itt is csal (de legalábbis sarkít). Az alapvetően matematikai eredetű hálózatelméletek egyik vonulata ugyanis épp a társadalom szövedékének finommechanizmusait kutatja, elsősorban csoportdinamikai jelenségek, kölcsönhatások és összefüggések mentén (és természetesen igen erős pénzügyi megfontolásokkal, gondoljunk csak a virtuális közösségek marketingértékére).

Szándékosan hoztam „vadabb” példát a tudományszakok közti kooperációra, mivel a szocializmusbeli ügynökhálózat működési mechanizmusa olyan terület, ahol az interdiszciplináris módszertan és beszédmód kifejezetten segíthet ellenállni az unostalan felcsendülő politikai szíréhangok csábításának. Takács Tibor kötete eleget tesz e kívánalmaknak, hiszen nemcsak hivatkozva, hanem ismeretgyarapító módon alkalmazza (ha nem is a hálózatelméletek, de) a modern irodalomtudomány, pszichológia, kulturális antropológia és xenológia több fontos megállapítását. Mindez korántsem megszokott „protokoll”, noha a levéltárak vs. szövegelméletek vitájának termékeny szakasza lezárulni látszik. Annyi bizonyos, hogy a társadalomtörténet egyik modern látószögében az ágensi perspektíva kutatását találjuk, vagyis ez az irány a „minél többet róluk, általuk” kívánalmát fogalmazza meg. E megközelítési mód gyakorta kárhoztatja a levéltár-centrikus történetírást annak idejétmúlt pozitívizmusa miatt, de magukkal a levéltárakkal kapcsolatban is komoly fenntartásokat fogalmaz meg (a források sajátos strukturáltsága miatt például). A vita lecsendesedésével ma már talán megkockáztathatjuk: alapos forrásfeltárásokkal, kellő elméleti megalapozottsággal és önreflexivitással továbbra sem ördögtől való dolog a levéltári forrásokkal való „bajlódás”.

Takács kötete ebből a szempontból is figyelemre méltó vállalkozás, hiszen bevezető tanulmányában nemcsak a vonatkozó forráscsoportok bemutatására és értelmezésére szorítkozik, hanem értő hermeneutaként trenírozza olvasóját a közölt forrásokra, mintegy olvasási segédletet mellékelve az egyébként sem érdektelen anyagokhoz. Tegyük hozzá: történész másképp nem is igen nyúlhat felelősségteljesen e szövegtörzshöz, hiszen a kettős életet élő, fedőnévvel működő, polgári névvel beépült és név nélkül életútfragmentumot „publikáló” ügynök identitása és önéletírása még olyan kipróbált modellek alkalmazását is csupán megkötésekkel teszi lehetővé, mint a lejeune-i önéletírói paktum vagy a narratív identitás elmélete. A (le)hallgatás-émlékezés-történetmondás hármassága ebben a konstellációban különös fénytörésbe kerül, melyen a felsőbb hatóság „memoárra” készítő imperatívusza – ti. a közölt források „felkérésre”, képzési, módszertani segédletként születtek az állambiztonság számára – újabb csavart

eredményez. A kikényszerített emlékezés iskolapéldájánál, az oral historynál is alaptapasztalat, hogy az emberek történetekben emlékeznek, „az »én« nem statikus és nem állandó” (21.), és hogy az emlékezési folyamat nem különíthető el az identitáskonstruálás „kilengéseitől”. Csakhogy míg ott vissza lehet kérdezni, addig Takács diskurzusa papíron zajlik. Módszertani megoldását (bevezető tanulmány + forrásközlés) bár lehet vitatni – miszerint „leválasztja” az értelmezést az értelmezési mezőről –, véleményem szerint többet nyerünk a vámon, mint amennyit veszítünk a réven, hiszen egyszerre kapunk egy forrásértelmező szaktanulmányt és öt, akár forrásként általunk is használható, hivatkozható szöveget.

A kötet alcíme – *Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból* – némileg félrevezető, hiszen bár az öt közölt „memoár” mind 1956 után született (1960, 1958, 1958, 1970, 1957), bőséges információkhoz jutunk belőlük – többek között – a Rákosi-korszak titkosszolgálatáról is. Az esetenként írói készségeket csillogtató, vagy épp írásterápiát gyakorló (87.) szerzők széles merítésben tárgyalják (mondhatnók: „kontextualizálják”) a témát, hiszen a beszervezés kronologikus történetét a besúgás aktusának leíró fejezetei követik, ahol az ügynökök el-elelmélkednek munkájuk feltételezett hibáin, félreértésein, buktatóin, sőt erkölcsiségén. Ami utóbbit illeti, már-már fanatikus hit rajzolódik ki az írásokból, amit talán az első „hitvalló” esete példáz leginkább: megingathatatlan párthűségét az sem kezdte ki, hogy várandós feleségét 1948-ban félórás tanúkihallgatásra hívták be, „s két hónap múlva jött ki a rabkórházból, és utána szült egy máig szellemi nyomorék gyermeket” (66.). Maguk a megszólaltatott ügynökök „próbatételről” (85.), „áldozatvállalásról” (105.) beszélnek, és – talán meglepő módon – hasonlataikban is gyakorta hoznak vallásos példákat. „Úgy készültem egy-egy látogatásra, mint a jó pap a prédikációra” (79.), fogalmaz egyikük, míg kollégája épp politikai túlbuzgóságát mentegegeti ekképp: „Mit csinálna a katolikus egyház, amely azt hirdeti magáról, hogy a szeretet vallása, azzal a pappal, aki a szószékről azt hirdetné, hogy nincs isten?” (138.) Az életutak ugyanakkor igen sokfélék, a kisgazdapárti háttérrel önként felajánlott szolgálat mellett természetesen a zsarolás sem maradhat ki a repertoárból (pl. 1938, 1956).

Talán az egyéni életutaknál is érdekesebb a hálózat tagjainak egymáshoz való viszonya. Miközben ügynökeink lankadatlanul keresték és kreálták a „képbe illő” ügyeket, hitük szerint küzdve a belső ellenséggel, addig az elvileg közös ügyért harcoló tisztjeik rájuk sem tekintettek másképp, mint nevelendő ellenségre vagy éppen vádlottra. Ráadásul az állambiztonsági építmény belső hírszerzésre szakosodott, fölülről mégis alulinformált, felettébb lelkes „téglái” „nem egy hálózat elemének tartották magukat” (58.), hanem az általuk inkább „közvetítőként” nevesített, apafiguraként elképzelt „tartótisztek” egyenrangú kollégáiként jelölték ki saját helyüket a hatalmi gépezetben, noha a szövegeken végig érződik, hogy legbelül tisztában voltak munkájuk presztízsével. Lehet, hogy az említett felkérés zavarta meg a közölt írások szerzőinek önértékelését, hiszen akiket „meginterjúvolnak”, csakis fontos és megbecsült („titkos”) munkatársak lehetnek – és esetükben ez némiképp így is volt. Mindenesetre a szerző találó megjegyzése érzékelteti a lényegét: *tartani* állatot szoktunk. Az egyébként gyakorta felületes, konspirációs szabályokat figyelmen kívül hagyó tartótisztek/közvetítők ráadásul csak „ürge”-ként aposztrofálták a „hálózati eszköz”-ként számon tartott ügynököket, míg azok (vagy csupán egy részük?) az ellenséges vonalak mögé beépült kém szerepét játszva, gyakorta magukra hagyatva végezték hősiesnek – de legalábbis nem megvetetendőnek – tartott munkájukat. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez nem csupán játék a szavakkal, miként Takács elméleti fejtegetése sem öncélú hóbort, hanem az identitások sokrétű mintázatának feltérképezésére irányuló fontos kezdőlépés.

Kezdő, mivel – miként a szerző is elismeri – a rendelkezésre álló öt minta aligha reprezentatív. Így aztán veszélyes általánosításokhoz vezethet az efféle megállapítás: „szinte valamennyi visszaemlékező ügynök panaszkodott arra, hogy másnak, még hozzá a rendszer ellenségének kellett látszania” (33.), vagyis „az” ügynököknek nem a

spicelkedés okozott lelki gyötrődést, hanem a rendszerkritikus szerep eljátszása. Mennyi is a „szinte valamennyi”? Alighanem öt visszaemlékezésből négy, hiszen egyedül P. J.-t szervezték be „pressziós alapon” (52.). Ne feledjük: tízezres (az ötvenes években több tíz ezres) tömegről van szó. A reprezentativitás problémájára nem érzem kielégítőnek a szerző választát, miszerint a visszaemlékezések értékét nem „statisztikailag igazolható voltuk adja” (51.), hiszen bármennyire meggyőző érv a kontrollcsoport hiánya, kardinális kérdés marad, mi volt a jellemző motivációja a besúgásnak. Figyelemre méltó, hogy még ebben az eléggé egysíkú mezőnyben is igen sokféle érv soroltatik fel, például az ÁVH presztízse (98.), a kalandvágy (105.), a félelem (154.) és főként a népboldogítás, vagyis egyfajta sajátosan értelmezett, ám kétségkívül őszinte hazafiság (64, 82, 154.).

Döntően tehát a meggyőződésből jelentő, a rendszer iránt elkötelezett, ám saját szerepét félreismerő hálózati személyek vallomásai maradtak ránk, és csak bízhatunk benne, hogy lesz valaha rálátásunk a motivációk vélhetően igencsak széles tárházára. Hasonlóképpen jó lenne megismerni a hálózat eszközeinek – többszintű – működési protokollját, finommechanizmusát is, hiszen bár közérdeklődésre nagy valószínűséggel továbbra is a „legdurvább felület”, vagyis az ügynökök számíthatnak, végső soron a „topológia” lenne igazán érdekes. Ennek feltérképezése után valóban ismerni fogjuk „a rendszerbefoglaltságnak, a kollaborációnak a fokozatait, formáit, minőségi eltéréseit is” (59.), mely szükséges előfeltétele a felelőségek kiosztásának és a morális konzekvenciák levonásának is.

Ezek azonban csupán leendő kutatási irányok, konstruktívnak szánt megjegyzések, és semmit sem vonnak le a szerző alapos munkájának értékéből. Mint Takács lényegre tapintóan megállapítja, a hálózat nem „rendszer”-ember viszony, hanem ember-ember szinten kirajzolódó hierarchia. A közölt visszaemlékezések azért is különösen becsesek, mert az állambiztonsági segédanyagok sokáig az operatív tiszt feladataira koncentráltak, és „csak az 1970-es évektől kezdve jelennek meg a beszerzés és a foglalkoztatás pszichológiai összetevőivel foglalkozó módszertani munkák” (9.), ráadásul akkor sem az alanyok tollából. Takács szövegei jól érzékeltetik a történeti identitások inverz optikáját, a már-már skizofrén állapotot, mely ugyanakkor – mint láttuk – gyakorta rendíthetetlen hittel párosult: „Mindig szerettem volna tudni, hogy az általam felderített tények, azok mennyire felelnek meg a valóságnak” (48.) – fogalmaz az egyik ügynök, előbb adva hitelt egy pártbiztonsági tisztnek, mint saját szemének. De igazi csemegék az „1956-os eseményekkel” foglalkozó részek is, melyek ötvenhatos diskurzusunkat gazdagítják egy eddig lappangó vagy legalábbis kevésbé ismert szállal, a köddé váló tartótisztjeik nélkül igencsak kiszolgáltatott helyzetbe került ügynökök narratívájával. A kötetete letéve tovább töprenghetünk: vajon hogyan beszéltek (gondolkodtak, cselekedtek) ezek a tartótisztek és a hálózat identitás(de)formáló csapdájában lelkesen, apatikusan vagy épp kényszeredetten szerepet vállaló egyéb szereplők? Egy biztos: jó úton haladunk a válaszokhoz.